

IV. ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА

УДК [338.483:551.432.5]:615.8

Байтеряков О.З.
кандидат географічних наук, доцент
Арсененко І.А.
кандидат географічних наук, доцент
Донець І.А.
кандидат географічних наук, доцент
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

ФЕНОМЕН ПЕРЕВАЛУ В СПОРТИВНО-ОЗДОРОВЧОМУ ТУРИЗМІ

У статті наведено обґрунтування туристичного феномену перевалу, що відображає комплексне технічно-емоційне сприйняття його фізико-географічних, спортивно-технічних параметрів та його психологічний і естетичний вплив на туристів.

Феномен перевалу представлено у вигляді структурно-логічної моделі, яка відображає географічну систему, що містить фізико-географічні параметри, технічні, тактичні, естетичні і психологічні складові туристського сприйняття та використання гірських перевалів. Надається характеристика кожної з зазначених складових моделі і приклади її впливу на характер використання перевалів в туризмі. Входом до моделі є туристський попит на наявність відповідних перевалів на маршруті. Виходом з неї виступає туристичний ефект від подолання перевалів.

Ключові слова: спортивний туризм, перевал, категорія труднощі, психологічна складова перевалу, естетична складова перевалу, туристський попит, туристичний ефект.

Байтеряков О.З., Арсененко І.А., Донець І.А. Феномен перевала в спортивно-оздоровительном туризме. В статье рассмотрено обоснование туристского феномена перевала, отражающего комплексное технико-эмоциональное восприятие его физико-географических, спортивно-технических параметров, а также его психологическое и эстетическое воздействие на туристов.

Феномен перевала представлен в виде структурно-логической модели. Данная модель представляет собой географическую систему, содержащую физико-географические параметры, технические, тактические, эстетические и психологические составляющие туристского восприятия и использования горных перевалов. Дается характеристика каждой из указанных составляющих модели и примеры ее влияния на характер использования перевалов в туризме. Входом в модель является туристский спрос на наличие соответствующих перевалов на маршруте. Выходом из нее выступает туристический эффект от преодоления перевалов.

Ключевые слова: спортивный туризм, перевал, категория трудности, психологическая составляющая перевала, эстетическая составляющая перевала, туристский спрос, туристический эффект.

Baiteriakov Oleh, Arsenenko Iryna Donets Iryna. The phenomenon of the mountain pass in sports tourism. The article substantiates the tourist phenomenon of the mountain pass, which reflects the complex technical and emotional perception of its physiographic, sports and technical parameters and its psychological and aesthetic influence on tourists.

The phenomenon of the mountain pass is presented in the form of a structural-logical model which reflects a geographical system that contains physiographic parameters, technical, tactical, aesthetic and psychological components of tourist perception and use of mountain passes. The entrance to the model is the tourist demand for the presence of suitable mountain passes on the route. The exit of it is the tourist effect of overcoming the mountain passes.

The physiographic parameters of the mountain pass include its absolute height, the relative height from the top of the valley, that is, in fact, the elevation, the steepness and nature of the slopes, the presence or absence of vegetation. The technical complexity of the mountain passes in sports tourism is assessed by categories and subcategories of difficulty from 1A to 3B. The complexity of the mountain passes determines the requirements for technical, tactical and physical training of tourists, their necessary experience to overcome obstacles in sports expeditions safely.

The tactical component of the phenomenon of the mountain pass is conventionally divided into the tactics of overcoming the pass, its place in the segments of the route and the value of the pass in the overall tactics of the hike. The psychological component of the mountain pass phenomenon comprises the tourists' feelings about its overcoming, which are related to the symbolic meaning of the mountain pass, its name, popularity among tourists, historical events, reflection in art and folklore. The aesthetic component of the mountain pass is a reflection of the perception of the physiographic components in the minds of tourists. It depends on the latitude and longitude of the view from the mountain pass of the surrounding terrain, the availability of perspective (near, medium, long-range ground), the color gamut of the terrain, the presence of boundary zones.

Key words: sports tourism, mountain pass, category of difficulty, psychological component of the pass, aesthetic component of the pass, tourist demand, tourist effect.

Постановка проблеми. Одними з основних географічних об'єктів, що визначають складність маршрутів в

гірському та пішохідному туризмі у горах, є перевали. Однак казати лише про технічні особливості перевалів в туризмі не достатньо. Перевали також безпосередньо впливають на прокладання і конфігурацію туристських маршрутів, тактику їх проходження, сприяють створенню певного психологічного настрою як під час подорожі, так і після неї у спогадах, дозволяють виявити естетичні особливості гірської місцевості. Тобто можна стверджувати про наявність туристичного феномену перевалу як маркера комплексного сприйняття маршруту.

Аналіз літературних джерел. Визначення поняття перевал можна знайти в чисельних словниках, довідниках і енциклопедіях з географії та туризму [1, 2, 5], визначення складності і туристичної класифікації перевалів, а також їх вплив на розробку та категорювання туристичних маршрутів містяться в спеціальних виданнях Федерації спортивного туризму України, таких як методика визначення категорій складності туристських спортивних маршрутів [3], Методика визначення категорій складності гірських походів [4].

Мета дослідження. Перевал у спеціальній літературі зазвичай подається лише як технічна перешкода, тому постає питання про обґрунтування комплексного туристичного феномену перевалу, що відображає як його технічні параметри, так і його психологічний та естетичний вплив на туристів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен перевалу можна представити у вигляді структурно-логічної моделі (рис. 1). Дана модель являє географічну систему, що містить фізико-географічні параметри, технічні, тактичні, естетичні і психологічні складові туристського сприйняття та використання гірських перевалів. Входом до моделі є туристський попит на наявність відповідних перевалів на маршруті. Виходом з неї виступає туристичний ефект від подолання перевалів.

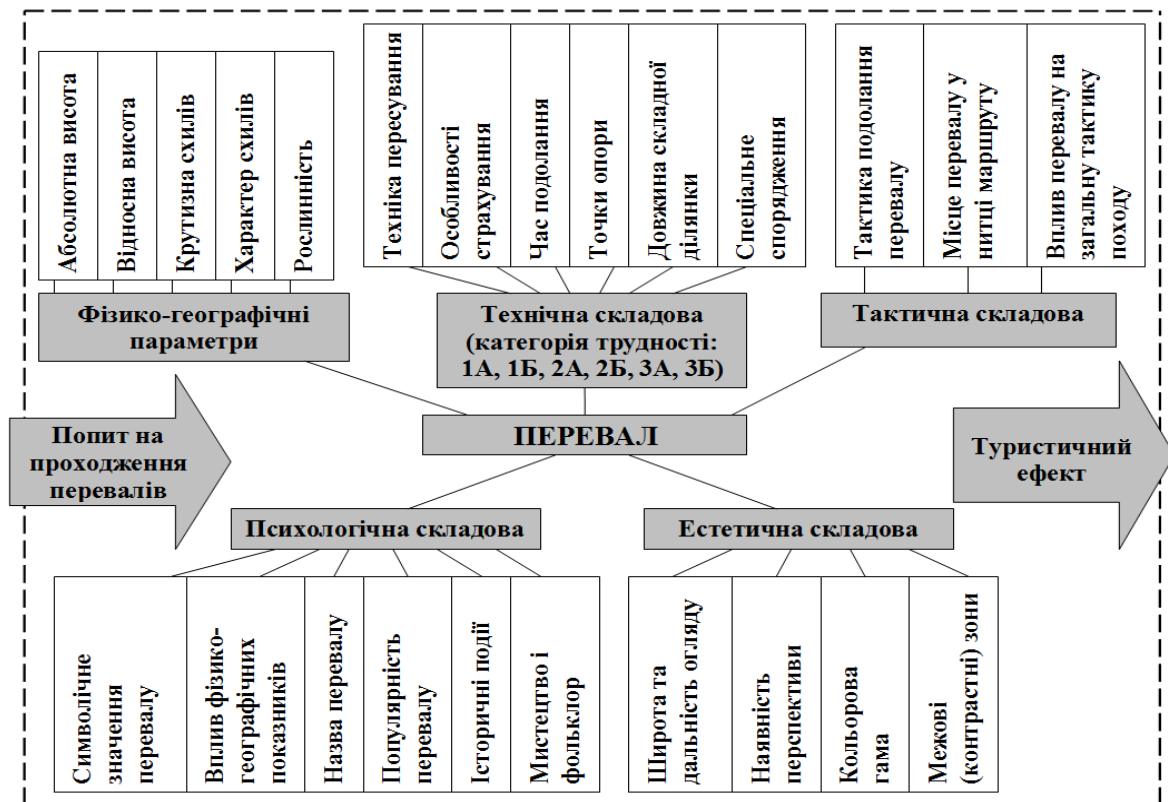

Рис. 1. Модель туристичного феномену перевалу

Попит на проходження перевалів в туристичних гірських подорожах пояснюється особливостями рельєфу гірської місцевості, де прокладання маршруту достатньо протяжного і тривалого походу неможливо без подолання перевалів, тобто переходу з однієї долини до іншої. Наприклад, навіть в походах 1-2 категорій складності в таких гірських районах як Карпати, Кавказ на маршруті зустрічаються в середньому 3-5 перевалів. Тому вони виконують функцію еталонних перешкод і саме за їх кількістю і складністю визначається загальна категорія складності походу.

Туристичний ефект від подолання перевалів виражається у підтвердженні відповідної технічної, тактичної і фізичної підготовки туристської групи, надбанні певного досвіду та морально-психологічному відчутті задоволення від подолання певного взірця перешкоди і певної частини маршруту. Саме за перевалами туристичний маршрут поділяється на відповідні частини.

З геоморфологічного погляду перевал це зниження гребеня гірського хребта, до якого з обох схилів звичайно підходять зручні для сполучення верхівки річкових долин. Перевали слугують місцями для найбільш легкого та зручного переходу з однієї гірської долини до іншої [1, 2, 5]. В туризмі під поняттям «перевал» також розуміють місце перетину хребта або його відрогу при переході з однієї долини в іншу. При цьому перевальна точка може не співпадати з найнижчою точкою вододілу [4].

До фізико-географічних параметрів перевалу відносяться його абсолютна висота, відносна висота від верхівки долини, тобто фактично висота підйому, крутизна та характер схилів, наявність або відсутність рослинності. При цьому абсолютна висота перевалу не обов'язково впливає на його технічну складність, вона більше визначає його психологічне сприйняття. Але перевали висотою близько і вище 4000 м створюють більш екстремальні умови подолання в наслідок меншої кількості кисню у розрідженому повітрі, що підвищує фізичне навантаження на туристів.

Відносна висота і крутизна схилів перевалів не завжди залежать від їх абсолютних висот. На їх показники більше впливає характер розгалуженості гірського рельєфу. При цьому саме вони визначають фізичне навантаження під час подолання перевалів, значним чином впливають на час подолання і відповідно на спортивну оцінку перевалів. Найбільший вплив на умови подолання перевалів і визначення їх технічної складності створює характер схилів. Зокрема їх схили можуть бути трав'янисті, обсіпні, скельні, урвисті, снігові, льодові, льодоспадні.

Технічна складність перевалів в спортивному туризмі оцінюється категоріями і підкатегоріями складності від 1А до 3Б. Перевали що простіше за 1А категорію складності, тобто для подолання яких не потрібні спеціальні знання, навички та спорядження, відносяться до некатегорійних (н/к). При цьому якісне збільшення складності перевалу відбувається при переході до вищої категорії (позначаються цифрами), між підкатегоріями (позначаються буквами) різниця виявляється частіше у кількісних показниках.

Для визначення категорії складності перевалів, тобто їх спортивної оцінки, застосовується спеціальна методика, що затверджена Федерацією спортивного туризму України. Згідно з цією методикою, визначення технічної складності перевалів здійснюється на підставі оцінки найскладніших ділянок шляху, техніки і умов пересування, особливостей страхування, часу подолання перевалу, кількості точок страховки, довжини визначальної ділянки, необхідного спеціального спорядження [4].

До складних ділянок перевалів відносяться трав'янисті, обсіпні, скельні, снігові схили різної крутизни, відкриті та закриті льодовики, скельні стіни. Але при цьому чіткі параметри зазначаються лише для крутизни схилів і висоти скельних стін. Висота скельних стін визначається для невисоких у метрах (10-15 м), а для більш високих у вірвоках (1 туристична вірвока дорівнює 40 м). Але це не означає висоту стіни саме 40-80 м, тому що шлях підйому не завжди прямий.

В той же час для визначення протяжності окремих складних ділянок у методиці застосовується дуже розмите поняття – ділянка «значної протяжності», а для пояснення їх особливостей поняття – «прості», «нескладні», «середньої складності» або «складні» ділянки. Такі визначення схильні до певного суб'єктивізму в оцінці і мають досить широкі межі застосування. Тому доцільно їх конкретизувати і розписати більш детально.

Оцінка техніки і умов пересування під час подолання перевалу враховує особливості індивідуальної або колективної техніки руху, способи страхування, прийоми подолання перешкод, умов організації ночівлі. При цьому, що стосується особливостей техніки руху, то їх визначення не є достатньо чіткими, зокрема застосовуються такі поняття як «проста індивідуальна техніка», «складніша індивідуальна і колективна техніка», «застосування всього найрозповсюдженішого арсеналу технічних прийомів», «Застосування різноманітних прийомів пересування і страховки на протяжних ділянках» і т.д., що не сприяє однозначності трактування цих параметрів.

Способи страхування та прийоми подолання перешкод для спортивної оцінки перевалів у методиці описані достатньо детально, зокрема для різних категорій трудності зазначаються такі, як самостраховка альпенштоком або льодорубом, одночасний рух в зв'язках, навішування перил, спуск по вірвоці («дюльфер»), рух із застосуванням штучних опор, драбинок, якорів та ін.

Умови організації ночівлі під час подолання перевалу яскраво характеризують можливості для відтворення сил туристів і особливості забезпечення їх безпеки. Ці умови залежать від складності і висоти перевалу, вони можуть передбачати ночівлі в лісовій (комфортній) або льодовиковій зонах та навіть організації "сидячих" або "висячих" біваків.

Критерії часу подолання перевалу у його спортивній оцінці демонструють сукупність його параметрів і складності та головним чином його значення для розробки тактики маршруту взагалі. Час, що відводиться на подолання категорійних перевалів, коливається від кількох годин або одного дня для перевалів 1А і 1Б к.с. до двох діб і більше для перевалів 3А і 3Б к.с.

До визначальних ділянок перевалів належать такі, що мають найбільшу складність для проходження і потребують застосування спеціальних прийомів подолання або страхування. За характером вони поділяються на трав'янисті (значної крутизни), скельні, обсіпні, снігові, льодові і т.д. Для визначення категорії трудності перевалів використовується показник довжини визначальних ділянок. Для перевалів 1А і 1Б к.с. він подається лише у метрах і складає до 40-50 м. Починаючи з перевалів 2А к.с. цей показник подається як у метрах, так й у вірвоках, що пов'язано з обов'язковою організацією страховки.

Суттєвим показником оцінки складності перевалів є арсенал необхідного для подолання спеціального спорядження. Він наочно визначає характер перешкод, підтверджує їх складність, прийоми їх подолання, способи страхування.

Таким чином, за допомогою згаданих показників існуюча методика дозволяє достатньо точно визначити категорію трудності перевалу і тим самим зазначає вимоги до технічної, тактичної і фізичної підготовки туристів, їх необхідний досвід для безпечного подолання перешкод у подорожі. Обов'язковим правилом в туризмі є поступове збільшення технічної складності перешкод у наступних походах.

Тактичну складову феномену перевалу можна умовно поділити на тактику подолання безпосередньо самого перевалу, його місце у нитці маршруту і значення перевалу у загальній тактиці походу. Отже вона безпосередньо

впливає на успішність і безпеку проходження всього туристичного походу.

Тактика подолання перевалу залежить від його параметрів і складності за якими визначають перевали, що долаються за один день (від однієї пологої частини до іншої, "від трави до трави"); перевали, проходження основної частини яких (крутій або технічно складної) вимагає обов'язкової ночівлі (перевал за день не долається); перевали, подолання яких вимагає багато днів.

Значення перевалів для побудови туристського маршруту в горах і планування тактики його проходження важко переоцінити. Фактично розробка гірського маршруту полягає у визначенні початкової і кінцевої точок походу та раціональному виборі відповідних до категорії складності подорожі і досвіду групи перевалів. Це має документальне вираження у маршрутних листках та книжках, де нитка маршруту позначається саме через послідовність проходження перевалів. Сам похід і його тактика частіше складається з більш-менш простих підходів до перевалів та технічно і фізично складних їх подолань. Як зазначалось, саме технічні особливості перевалів, перш за все, визначають категорію складності походу в горах. У довідках про туристський досвід, що видаються після здійснення походу, також зазначаються перевали і їх категорії труднощі.

Психологічна складова феномену перевалу полягає у сукупності відчуттів туристів від його подолання. Вона залежить від багатьох чинників і має певну кількість розумово-емоційних ознак. Перш за все, слід визначити психологічне сприйняття туристами будь якого перевалу як певного щаблю не лише маршруту, але й певного етапу життя. У свідомості туристів він асоціюється з подоланням певних життєвих труднощів, досягненням якоїсь цілі, поворотним моментом життя, тощо. При цьому символом цих життєвих етапів частіше є саме перевал, а не вершина, тому що вершина – це кінцева ціль сходження, а перевал – це важлива проміжна точка маршруту. Навіть етимологія терміну «перевал» (походить від «перевалити, перейти через хребет») свідчить про необхідність подолання певних перешкод.

На психологічне сприйняття перевалу впливають його фізико-географічні показники – абсолютна висота, характер схилів і перевальної сідловини. Чим більша висота, чим більше його вигляд контрастує зі звичними природними умовами, тим більше бажання його подолати і задоволення від цього, а тому більша імовірність включення його до маршруту.

Для туристів-початківців, а часто – і для досвідчених, важливе психологічне значення має категорія труднощі перевалу. Це впливає не лише на визначення технічної складності маршруту, але й на відчуття власних можливостей, значимості туристів. Щоб після можна було зазначити, що «ми зробили такий перевал».

Певний вплив на сприйняття перевалу створює його назва. Часто вона має місцеве походження і передається відповідною мовою або діалектом. Такі назви звучать дуже оригінально, підкреслюють місцевий колорит, дозволяють визначити їх географічну прив'язку і створюють екзотичне відчуття навіть від їх вимови, а тому підвищують їх психологічний статус (наприклад, перевали Кавказу, такі як Кизгич, Бугойчат, Ай-Юлю, Наур, Клухор, Аманауз і т.д.). Інші назви відтворюють певні властивості перевалів, наприклад, Кам'яний замок, Софійське Сідло, Захмарний, що також сприяє формуванню поважного відношення до них.

Дещо суперечливим для психологічного сприйняття перевалу туристами є його популярність. Одні туристи вважають за необхідне пройти найвідоміші перевали території подорожі, щоб долучитись до категорії знавців району та за необхідності дати пораду з їх проходження початківцям. Інші туристи надають перевагу проходженню менш відомих перевалів, щоб відрізнятись від основної маси або познайомитись з незвичними, нетривіальними об'єктами району подорожі та за необхідності мати нагоду вразити незвичним маршрутом.

Історичні події, що пов'язані з певними перевалами, підвищують їх пізнавальне значення й атрактивність. Цьому сприяють встановлені на них пам'ятні знаки, залишки від подій і т.д. Наприклад, на перевалах Кавказу Клухор, Марух, Наур, де в 1942 р. відбувались запеклі бої, встановлено меморіали і можна побачити залишки окопів, кулеметних гнізд. Деякі перевали отримали назви, пов'язані з історичними подіями, наприклад, на Кавказі перевал 810 полку, Скеля Мовчанья, в Карпатах – перевал Легіонерів.

Багато туристських пісень згадують або певні перевали або їх як символ. Завдяки їм відбувається романтизація поняття перевал, створюється відчуття їх значимості, виникає бажання їх подолати. Наприклад, пісні відомих мандрівників та бардів таких як Ю. Візбор, О. Городницький, Ю. Кукін, М. Аделунг та ін.

Місцевий і туристський фольклор також створюють романтичний або загадковий ореол перевалів. До туристського фольклору можна віднести оповідання досвідчених туристів, туристські легенди (про Чорного альпініста, про червоний намет, про кроваву зв'язку та ін.), події яких відбувались саме на перевалах або біля них. Іноді ці оповідання ґрунтуються на реальних фактах (перевал Дятлова), часто доповнюються вигаданими подробицями, іноді є цілком плодом туристської фантазії.

Естетична складова перевалу є відображенням сприйняття фізико-географічних складових у свідомості туристів. Вона залежить від широти та дальності огляду з перевалу оточуючої місцевості, наявності перспективи (ближній, середній, дальній плани), кольорової гами місцевості, наявності межових зон (контрастні сполучення елементів ландшафту на кшталт вода-суша, ліс-луки, скелі-трав'яні ділянки, снігові-кам'яні ділянки, тощо).

Частіше туристів цікавить не лише технічна складність і спортивна оцінка перевалів, але й їх мальовничість, можливість оглянути з них гірські пейзажі, зробити власні фото на фоні мальовничих краєвидів. Це пояснюється природною жагою людини до краси, що є відображенням гармонії, бажанням побачити щось незвичне, чого нема у повсякденному житті. Саме тому естетична привабливість є не менш важливою складовою туристичного феномену перевалу.

Висновки. Таким чином, туристичний феномен перевалу є відображенням комплексного технічно-емоційного

сприйняття даного об'єкту як визначального пункту не лише маршруту походу, але й всієї подорожі в цілому та свідомості туристів зокрема.

Література:

1. Колотуха О.В. Спортивні рекреаційно-туристські ресурси України / О.В. Колотуха. – Київ: Федерація спортивного туризму України, 2006. – 208 с.
2. Маринич О.М. Географічна енциклопедія України. Том 3. П-Я. / О.М. Маринич (відповід. ред.). – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1993. – 480 с.
3. Методика визначення категорій складності туристських спортивних маршрутів. Спортивний туризм. – Київ: Федерація спортивного туризму України, 2002. – С.39-61.
4. Методика визначення категорії складності гірських походів та вимоги до керівників і учасників гірських походів. – Київ: Федерація спортивного туризму України, 2012.
5. Шукин И.С. (составитель). Четырехязычный энциклопедический словарь терминов по физической географии. – Москва: «Советская энциклопедия», 1980. – 703 с.

Reference

1. Kolotukha, O.V (2006). Sports recreational and tourism resources of Ukraine. Kiev: Sports Tourism Federation of Ukraine.
2. Marinich, O.M. (ed.) (1993). Geographical Encyclopedia of Ukraine. Volume 3. P-I. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia. M.P. Bazhan.
3. Methods for the categories of complexity of tourist sports routes determination (2002). Sports tourism. (p.39-61). Kiev: Sports Tourism Federation of Ukraine.
4. Methodology for the category of mountain hiking difficulty determination and requirements for mountain hiking leaders and participants (2012). Kiev: Sports Tourism Federation of Ukraine.
5. Shchukin, I.S (compiled by) (1980). A four-language encyclopedic dictionary of terms in physical geography. Moscow: Soviet Encyclopedia.

УДК 379.382(477)

Браславська О. В.
доктор педагогічних наук, професор,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань
Рожі І. Г.
кандидат педагогічних наук, ст. викладач
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань

КРАЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ У ГЕОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

У статті охарактеризовано краєзнавчі аспекти вивчення історико-культурної спадщини у геокультурному просторі. Відображено теоретичний розгляд цієї тематики в працях вітчизняних і зарубіжних авторів, які вивчали у своїх роботах питання історичного розвитку культурологічних надбань людства. Доведено потребу краєзнавчого вивчення історико-культурної спадщини території, яка допомагає виділити з єдиного геокультурного простору окремі форми і способи існування культури, що дозволяє простежити розвиток цієї території і відновити її історичне, географічне та туристське значення. Описано структуру культурної спадщини, яку згідно трактувань науковців розділили на об'єкти матеріальної культурної спадщини та об'єкти нематеріальної культурної спадщини. Відповідно Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини названо особливості, що характеризують універсальні цінності як основну якісну характеристику об'єктів культурної спадщини.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, геокультурний простір, спадщина, надбання, пам'ятка.

Браславская О. В., Рожі И. Г. Краеведческие аспекты изучения историко-культурного наследия в геокультурном пространстве. В статье охарактеризовано краеведческие аспекты изучения историко-культурного наследия в геокультурном пространстве. Отражено теоретическое рассмотрение этой тематики в трудах отечественных и зарубежных авторов, изучавших в своих работах вопросы исторического развития культурологических достижений человечества. Доказано потребность краеведческого изучения историко-культурного наследия территории, которая помогает выделить из единого геокультурного пространства отдельные формы и способы существования культуры, что позволяет проследить развитие этой территории и восстановить её историческое, географическое и туристское значение. Описано структуру культурного наследия, которую согласно трактовок ученых разделили на объекты материального культурного наследия и объекты нематериального культурного наследия. В соответствии Конвенции об охране всемирного культурного и природного наследия названо особенности, которые характеризуют универсальные ценности как основную качественную характеристику объектов культурного наследия.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, геокультурное пространство, наследство, достояние, достопримечательность.